

**Marmi antichi. Problemi
d'impiego, di restauro e
d'identificazione**

A cura di Patrizio Pensabene.
Studi miscellanei 26, 1981-1983.
Roma l'Erma di Bretschneider
1985 VIII + 252 pp.

El volum que ens ocupa aplega el recull realitzat per P. Pensabene dels resultats de les comunicacions presentades en ocasió de l'obertura d'una exposició (el març de 1982) de dues col·leccions de marbres de colors que estaven en possessió de l'Institut d'Arqueologia, i que ara ha convergit en el Departament de Ciències de l'Antiguitat de la Universitat de Roma I (La Sapienza). La mostra tingué lloc al Museo dei Gessi de la Universitat.

Una breu introducció de P. Pensabene ens situa en la complexitat del problema i sobretot en l'òptica de tractament de l'estudi del marbre sota el prisma del concepte de «cultura material», i ens insisteix molt especialment en el problema dels marbres blancs i la seva identificació. El llibre és una crida a un major interès respecte a les qüestions plantejades per l'origen i la distribució del marbre en el món antic, que pot permetre no només refer la intrincada xarxa comercial d'aquest producte, sinó també actuacions de conservació i restauració del patrimoni en virtut d'aquest coneixement més precís.

El primer treball recollit és l'aportació de P. Pensabene, «Su due collezioni di marmi dell'Istituto di Archeologia dell'Università di Roma», on l'autor recull les col·leccions Podestì i Scalzi que han anat a raure en aquest indret, constituïdes per 1.297 i 432 mostres respectivament,

que mostren l'estat del coneixement dels marbres de color en el segle XIX. Aquest fet dóna peu a Pensabene per fer un petit record de les col·leccions, pot oferir un estat de la qüestió i un nomenclator identificatiu de les pedres decoratives en un cert moment, la qual cosa permet d'identificar el que els estudis antics volien recollir sota les diverses denominacions i explicar també un cert tipus d'identificacions. Cal que treballs pacients, rigorosos i alhora modestos com el de P. Pensabene s'estenguin a les diverses col·leccions arreu del món, cosa que augmentarà la profunditat històrica d'aquest coneixement tècnic.

Sota el títol «L'identification des marbres, sa nécessité, ses méthodes, ses limites», D. Monna (part patrològica), P. Pensabene (marbres a l'antiguitat) i J.P. Sodini (època bizantina) ens ofereixen un estat acurat dels problemes que el seu títol indica en el moment actual (l'article era ja conegut en la seva versió italiana publicada a *Marmo restauro. Situazione e prospettive*, Carrara 1984, però no s'ha publicat de nou). En aquest treball sobre la bibliografia més recent es planteja el problema de la difusió dels marbres al món romà i protobizanti. La part identificativa planteja els problemes de l'observació microscòpica i les particularitats petrològiques observables per microscòpia. A més dels elements tracta les característiques isotòpiques, l'estudi de l' $^{10}\text{Mn}^{2+}$ per ressonància, per tal de concloure que només amb la combinació dels diversos mètodes pot arribar-se a l'aproximació d'uns resultats satisfactoris. El treball entra a continuació en la interpretació arqueològica de la identificació i en els diversos conceptes de taller, amb especial atenció

al que en podríem dir prefabricats, o també els materials esbossats a les pedreres mateixes, bé sigui per un taller local o per escultors que s'hi han desplaçat des d'un taller. Cal comptar amb la presència de marbristes o artesans itinerants, que poden justificar certs tipus de produccions amb marbres locals. Una crida per aconseguir més coordinació entre els diversos especialistes i a l'esforç per obtenir un mostrari millor de tot el conjunt de pedreres explotades en època romana, tanca el treball.

D. Cordischi ens proposa una sèrie de «Analisi di marmi provenienti da cave mediterranee di interesse archeologico mediante la tecnica di risonanza di spin elettronico (ESR)». Els resultats, malgrat els avantatges d'un mètode que permet treballar sobre una mostra relativament petita de forma gairebé rutinària, fins i tot quan és contaminada, és discriminant per a les mostres que presenten dolomita o un baix contingut de Mn^{++} (10 manganès); de tota manera, el resultat és encara probabilístic quant a l'atribució d'origen exacte, ja que, com tot mètode estadístic, requereix una mostra més àmplia que no la presentada actualment. G.P. Buso, L. Lazzarini, H. Xusheng i G. Moschini, proposen un «Metodo rapido di analisi elementale di residui insolubili, di marmi cristallini». Per a l'aplicació del mètode cal només obtenir una mostra no contaminada, de 500 mg i, mitjançant un procés amb el raig X, intentar establir la determinació dels diversos elements presents i la relativa presència de calci i estronci, que en ser, segons els resultats, variables d'una part a l'altra del mateix tros de marbre, no permeten a hores d'ara una caracterització de

pedreres concretes, com ho mostra l'experiència feta per a les pedreres d'Aliki a l'Illa de Tasos.

L. Lazzarini, G. Moschini, M. Wa-elkens i H. Xusheng, en «New light on some phrygian Marble Quarries through a petrological Study and the evaluation of Ca/Sr ratio» tornen sobre un mètode ja experimentat, però en aquest cas sobre una mostra molt completa de pedreres de les zones d'Iscehisar, Göynükören, Çakirsaz, en la part central de Frigia, en una àmplia zona entorn de l'actual ciutat d'Afyon (Turquia). Els resultats han estat positius quant al mètode, que mostra un alt ratio Ca/Sr en el marbre Docimni i permet d'establir diferències amb les altres pedreres de la zona estudiada.

S. Walker, en «The Marble quarries of Proconnesos: isotopic evidence for the age of the quarries and for *lenox*-sarcophagi carved at Rome» ens planteja el problema d'aquest tipus de sarcòfags, per al qual l'anàlisi d'isòtops demostra que en dues de les seves varietats són de proconès i en una altra, amb lleons als costats, són de tipus variats de marbres, i que per últim tampoc són de proconès les còpies medievals. Això establiria una taula cronològica que demostraria que durant la segona meitat del segle III dC l'escultura d'aquest tipus de sarcòfags es devia fer a Roma i que no sempre es devia poder obtenir marbre del Proconès, en raó de la mancança d'estocs pels problemes d'orient, amb posterioritat al 260 dC, com també tancaren les *officinae* que treballaven en Atenes els sarcòfags àtics en marbre del Pentèlic.

«La conservazione dei manufatti di marmo» és el tema que ens presenta C. Meucci, on planteja el pro-

blema de la precisió de l'estat de conservació, els criteris d'intervenció per a la conservació i les tècniques aplicades.

L'equip format per T. Koželj, A. Lambraki, A. Muller i J.P. Sodini ens donen un complement als seus treballs anteriors sobre les pedreres de l'illa de Tassos, en un treball que presenta uns materials molt importants, sobretot per poder seguir el procés de producció: «Sarcophages découverts dans les carrières de Saliari (Thasos)». Ja dintre d'aquesta tònica de presentació de pedreres, A. Solano ens ofereix una descripció d'una pedrera de Calàbria sota el títol «Su una cava romana di granito a Nicotera»; en la presentació proposa un tipus de fitxa model que, amb molt pocs retocs, pot utilitzar-se per a pedreres no gaire rendibilitzades des de l'antiguitat, encara que per a altres tipus de materials, la identificació i individualització de varietats internes de la pedrera o conjunt de pedreres s'hagi de completar.

P. Arthur ens presenta en «The marble of Mondragone» una nota sumària sobre aquest material extret al nord de la Campània.

En l'àmbit de la tècnica de treball és molt interessant l'estudi de P. Rockwell «Preliminary study of the carving techniques on the column of Trajan» i el de A. Claridge, de caire més ampli, «Sulla lavorazione dei marmi bianchi nella scultura dell'età romana» que troben un complement en el de T. Koželj «An example of cutting marble using handpick and chisel», treballs que presenten en conjunt una documentació gràfica de consulta indispensable per a una anàlisi en aquest sentit. Segueixen i tanquen el llibre tres treballs sobre paviments. El primer d'ells, obra de

M.L. Morriconi Matini, «Aspetti del repertorio decorativo dei mosaici repubblicani di Roma», ens ofereix un panorama molt necessari en un camp que necessita de reordenació i per al qual els exemples de Roma són de primera importància si es vol fer una comparació estilística i sobretot cronològica. D'altra banda, la il·lustració s'adiu amb l'objectiu proposat.

El treball de D. Michaelides «Some aspects of marble imitation in mosaic» completa un camp ja estudiat per a la pintura, i constitueix una primera aportació del que ja es revela com un tema apassionant, basat en un coneixement de les varietats de marbre, contràriament a alguns dels treballs freqüents referits a la pintura.

De tot punt indispensable i de presència obligada en els treballs subsegüents és l'estudi de F. Guidobaldi «Pavimenti in *opus sectile* di Roma e dell'area romana: proposte per una classificazione e criteri di datazione» on, al llarg de més de seixanta pàgines amb nombroses figures i un seguit de divuit làmines, es desenvolupa un criteri exacte de classificació tipològica amb una datació del seu ús d'acord amb una exemplificació exhaustiva dels diversos motius i una coherent explicació dels criteris combinatoris i de composició. La recapitulació final no amaga els problemes de datació —en especial dels segles II-III dC—, fa un elenc complet dels aspectes a tenir presents en el moment d'analitzar un paviment d'*opus sectile*, així com una presentació sintètica final dels diversos mòduls i esquemes i la seva datació d'acord amb els exemples coneguts. De nou volem destacar la important contribució que aquest estudi representa en un camp fins ara mancat

d'una sistematització que recollís els progressos que ha proporcionat la informació arqueològica.

La felicitat iniciativa de P. Pensabene permet avui de tenir a les mans un instrument de treball i de reflexió a tots els que s'interessen per uns temes com els que recull aquest volum, ara per ara indispensable, en

un camp que ha de veure en els pròxims anys un desenvolupament molt ràpid en funció de les novetats i reinterpretacions que pot aportar aquest aspecte de la cultura material al millor coneixement del món antic.

M. Mayer